

DOI: 10.31866/2616-7603.5.1.2022.262002

УДК 338.483.12:[725.94-029:93/94(477)]

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ЯК ТУРИСТИЧНИЙ РЕСУРС

Анатолій Доценко^{1а}, Тетяна Басюк^{2а}

¹ Доктор географічних наук, професор, професор кафедри туризму, документних та міжкультурних комунікацій; e-mail: a.i.docenko@ukr.net; ORCID: 0000-0002-6348-6728

² Студентка кафедри туризму, документних та міжкультурних комунікацій; e-mail: tetiana.basiuk@ukr.net; ORCID: 0000-0003-0492-4684

^а Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Київ, Україна

Анотація

Стаття присвячена науковому огляду мережі пам'яток козацтва на теренах України з історичних і туристичних позицій. Пам'ятки систематизовано відповідно до виділених п'яти періодів історії українського козацтва.

У статті визначено проблеми ефективного використання пам'яток козацтва в туризмі, запропоновано спорудження нових пам'яток козацтва та створення нових туристичних маршрутів по видатних місцях козацької слави.

Ключові слова: туризм; козацтво; козаччина; гетьман; отаман; пам'ятка; пам'ятник; музей; маршрут; проблема

57

Вступ

У сучасному світі актуального значення набуло національно-патріотичне виховання українців в освітньому просторі України, особливо дітей та молоді, на засадах козацько-лицарських традицій. Одним з важливих засобів цього виховання є відвідування пам'яток українського козацтва під час навчальних екскурсій, туристичних походів, подорожей і мандрівок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Козацтво було унікальним явищем в історії України. У XIX ст. його досліджували українські вчені-історики В. Б. Антонович (1991) та Д. І. Яворницький (1990, 1991, 1992), про що свідчать їхні наукові праці. У XX ст. радянський тоталітарний режим заборонив українцям вивчати своє минуле, у тому числі й історію козаків. Ті вчені, які наважувалися це зробити, були звинувачені в українському буржуазному націоналізмі та понесли покарання. Так, за дослідження козацтва репресовано таких учених-істориків, як О. М. Апанович (1991) та В. О. Голобуцький.

На початку XXI ст. у незалежній українській державі відбулася активізація наукових досліджень українського козацтва та гетьманської України. Останніми роками видано праці Ю. А. Мицика та С. М. Плохія (2018), О. І. Гуржія та Т. В. Чухліба (2016) й інших учених-істориків.

Проблеми пам'яткознавчого та туристичного дослідження українського козацтва висвітлено в праці О. О. Демиденка (2007) «Проблеми збереження історії козацтва в пам'ятках культури України», яка вийшла у двотомній колективній монографії «Історія українського козацтва».

Слід зазначити, що за радянської доби дозволяли спорудження лише пам'ятників Богдану Хмельницькому, які достатньо поширені в Україні. І тільки за часів незалежності в Україні з'явилися пам'ятники видатним гетьманам, кошовим отаманам, полковникам, а також монументи на честь героїчних перемог козаків у битвах з ворогами українського народу; створено музеї козацької слави.

Постановка проблеми

Створена в кінці XX на початку XXI ст. розгалужена мережа пам'яток козацтва на території України потребує наукового аналізу, систематизації, узагальнення та оцінки з позицій використання їх в туристично-екскурсійній діяльності.

На сьогодні в закладах освіти України здійснюється національно-патріотичне виховання учнівської та студентської молоді на засадах військово-героїчних традицій українського козацтва. Важливо, щоб це виховання відбувалося зі знайомством з пам'ятками видатним козацьким полководцям, гетьманам, з відвідуванням визначних місць, пов'язаних з битвами козаків, розташуванням запорозьких січей, а також музеїв історії козацтва. Для цього вчителі, інструктори, екскурсіводи та керівники туристичних груп мають знати історію козацтва, знати конкретні пам'ятки козацтва, де розташовані, якій події присвячені, якого визначного козацького очільника відображають, за що українці його запам'ятали й увічнили. Такої стислої та узагальненої інформації в наявних публікаціях немає. У цій статті частково розв'язано зазначену проблему.

Виклад основного матеріалу

Серед багатьох видів внутрішнього туризму, що поширені в Україні, можемо виділити козацький туризм по визначних місцях бойової слави українського козацтва.

Для наукового огляду й аналізу пам'ятки козацтва об'єднуємо в п'ять груп відповідно до історичних періодів становлення та розвитку українського козацтва: рання козаччина, Хмельниччина, Гетьманщина, Гайдамаччина й Отаманщина. Пропонуємо віртуальну туристичну подорож по відповідних п'яти туристичних маршрутах.

Пам'ятки ранньої козаччини. До пам'яток ранньої козаччини слід зарахувати пам'ятки, що відображають історичні події українського козацтва з кінця XV до кінця XVI ст. Першою письмовою згадкою про козаків є повідомлення польського історика М. Бельського про те, що у 1489 р. козаки знищили татар-

ський загін, який спалив українські села, а селян захопив у неволю, щоб продати як ясир.

Туристичну подорож місцями козацької слави пропонуємо починати з нижньої течії Дніпра. Тут на Херсонщині, біля села Тягинка Бериславського району, у 1992 р. на високому валу, що зберігся від зруйнованої турецької фортеці, споруджено великий пам'ятник на честь першого бою українських козаків з турками в 1492 р., який засвідчив виникнення нової військової сили, здатної захищати українців від ворогів. Пам'ятник створено у вигляді високої колони з ангелом наверху, який спирається на меч.

Далі туристи відвідують Державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів», розташований на високому правому березі Дніпра (на півночі Черкащини), створений у 1994 р. постановою Кабінету Міністрів України. Трахтемирів був першою козацькою столицею, де обирали гетьманів і полковників. У 1578 р. польський король Стефан Баторій передав навколишні землі реєстровим козакам, які захищали східні польські кордони. Про це сповіщає пам'ятна дошка, але в заповіднику немає жодного пам'ятника козакам.

Далі туристи відправляються до міста Запоріжжя, на острів Хортицю, де споруджено пам'ятник засновнику першої Запорозької Січі (1556 р.) князю Дмитру Вишневецькому (Байді). Другий пам'ятник Дмитру Вишневецькому відкрито на його малій батьківщині – у селищі Вишневець Тернопільської області.

Окрему групу становлять пам'ятники козацьких керівників, які очолили козацько-селянські повстання проти польської шляхти та були страчені поляками. У Львові стоїть оригінальний пам'ятник Івану Підкові, якого стратили в 1578 р. в цьому місті. Другий пам'ятник І. Підкові встановлено на його малій батьківщині – у місті Черкаси, а третій – неподалік Канева, біля підніжжя Чернечої гори, на його могилі в Успенському монастирі.

У Білій Церкві на Замковій горі стоїть пам'ятний знак на честь керівника козацько-селянського повстання 1591 р. Криштофу Косинському. На малій батьківщині (у містечку Гусятин на Тернопільщині) споруджено пам'ятник козацькому ватажку Северину Наливайку, якого стратили у Варшаві 1596 р.

Одним з видатних очільників козацтва був гетьман Петро Сагайдачний, який засвідчив себе в історії як талановитий полководець і мудрий дипломат. Запорізьке військо під його керівництвом показало зразки мужності та героїзму, особливо під час взяття Хотинської фортеці у 1621 р. Вдячні нащадки спорудили три пам'ятники Петру Сагайдачному: у Києві на Контрактовій площі, у Хотині біля фортеці та в рідному селі гетьмана – у Кульчицях Самбірського району Львівської обл.

Пам'ятки Хмельниччини. Доленосним етапом української історії стала національно-визвольна війна українського народу проти польських поневолювачів під керівництвом Богдана Хмельницького.

Туристичну подорож по місцях героїчної боротьби українських козаків і селян проти польської шляхти в середині XVII ст. пропонуємо починати біля міста Жовті Води, де на місці першої переможної битви українських козаків з поляками в травні 1648 р. на високому пагорбі постав величний пам'ятник керівникам визвольної війни – три бронзові фігури Б. Хмельницького, М. Кривоноса та І. Богуна на конях.

Далі екскурсанти прямують до міста Корсунь-Шевченківський, поблизу якого в селі Виграїв на пагорбі стоїть пам'ятник, споруджений на честь українських козаків, які розгромили в 1648 р. польське військо. Після поразки в Корсунській битві польський король зосередив велике військо біля міста Монастирище на Черкащині, сподіваючись перемогти козаків. У 1653 р. козацьке військо на чолі з полковником Іваном Богунем завдало нищівної поразки польському війську. Зараз у центрі міста споруджено пам'ятник Івану Богуну. На високому постаменті вершник із шаблею в руці відпочиває після переможного бою з ворогом.

Подорожуючи шляхами визвольної війни українського козацького війська по Подільському краю, туристи й екскурсанти зупиняються біля села Пилява Хмельницької обл., де на пагорбі височить монумент на честь полковника Івана Ганжи та козаків, які загинули у вересні 1648 р. у битві з польським військом. Тоді в битві під Пилявою українські козаки разом з кримськими татарами здобули блискучу перемогу.

Туристи мають усвідомити, що визвольна війна українського народу в середині XVII ст. охоплювала не тільки перемоги, а й поразки козацького війська. Трагічним прикладом останнього була Берестецька битва в липні 1651 р., коли через чвари та розбрат козацьких старшин і зраду татар українське військо зазнало поразки, загинуло понад 30 тис. козаків. Тарас Шевченко та Ліна Костенко у своїх поемах описали героїчну боротьбу й загибель 300 запорізьких козаків на острові Журавлиха. У 2001 р. на честь 450-річчя Берестецької битви українська влада спорудила на острові пам'ятник козакам.

Туристи, відвідуючи національний заповідник «Поле Берестецької битви», розташований поблизу с. Пляшева Рівненської обл., спочатку потрапляють у дерев'яну Михайлівську церкву, в якій козаки перед боєм освячували шаблі. Потім підземним переходом ідуть до Георгіївської церкви-пантеону, яка не має аналогів в Україні. У ній під склом від підлоги до стелі виставлено декілька тисяч козацьких черепів. Стає моторошно від цієї експозиції. Поруч із церквою туристи знайомляться з музеєм Берестецької битви.

Пам'ятки Гетьманщини. Важливу роль у патріотичному вихованні молоді має подорож до столиці гетьманської України. Ознайомлення екскурсанти починають з першої гетьманської столиці – м. Чигирин Черкаської обл., розташованого біля підніжжя Замкової гори, на якій височить величний пам'ятник Б. Хмельницького. За часів В. Ющенка під цією горою відбудовано резиденцію гетьмана Б. Хмельницького, створено історико-культурний заповідник «Чигирин», в якому на сьогодні проводять патріотичні заходи за участі українських воїнів. Далі туристи відвідують розташоване неподалік село Суботів, де народився Богдан Хмельницький, де була його літня резиденція, спалена поляками. У 1657 р. Б. Хмельницького поховано в Іллінській церкві села Суботів.

Подорожуючи Придніпров'ям, туристи зупиняються в Києві – столиці України, де оглядають величний пам'ятник Б. Хмельницькому на Софійській площі, який у 1888 р. спорудив скульптор М. Микешин. На Печерську туристи оглядають пам'ятник автору першої Конституції України гетьману у вигнанні Пилипу Орлику.

Далі туристичний маршрут спрямовано на малу батьківщину Івана Мазепи – у село Мазепинці Білоцерківського району (Київщина), де вони оглядають

пам'ятник і будинок-музей гетьмана. Подальший шлях туристів лежить у Полтаву й Харків, де вже за часів незалежності України встановлено пам'ятники гетьману Івану Мазепі.

Цікавою є поїздка туристів до другої столиці гетьманської України – Батурина, зруйнованого російськими військами в 1709 р. за наказом царя Петра I. За часів незалежності України тут створено історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», а за указом Президента України В. Ющенка відбудовано палац гетьмана Кирила Розумовського, будинок генерального судді та Воскресенську церкву, в якій поховано гетьмана. Споруджено монумент «Гетьмани. Молитва за Україну», на якому відтворено скульптури п'яти лівобережних гетьманів – патріотів України (Д. Многогірного, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика та К. Розумовського).

Останнім пунктом цього туристичного маршруту по гетьманській Україні є місто Конотоп Сумської обл., поблизу якого в селі Шаповалівка створено меморіальний комплекс на честь українських козаків, що разом з татарами в липні 1659 р. у Конотопській битві вперше розгромили російське військо. У 1999 р. під час урочистостей на честь 340-річчя Конотопської битви у селі Шаповалівка відкрито пам'ятник гетьману Івану Виговському, який керував під час битви козацьким військом, закладено козацьку церкву та впорядковано пам'ятник на могилі загиблих козаків. Слід зазначити, що в с. Германівка Обухівського району Київської області, де відбувалася історична «Чорна рада», споруджено другий пам'ятник – погруддя Івану Виговському, третій – у Манявському монастирі Івано-Франківської області, де в 1664 р. поховано гетьмана.

Окремий туристичний маршрут запропоновано по місцях придніпровських козацьких січей. Їх було вісім. Усі вони були дерев'яні й спалені ворогами. У кінці ХХ ст. дві січі відбудовано: перша Запорозька Січ на острові Хортиця в Запоріжжі та шоста Кам'янська Січ, яка була розташована біля гирла р. Кам'янка, поблизу села Республіканець Бериславського району Херсонської області.

Пам'ятки Гайдамаччини. Незважаючи на знищення російською царською владою гетьманства та козацтва в Україні, козацький дух волі та гідності зберігся в українців і проявився в козацько-селянських повстаннях у XVII ст., відомих як Гайдамаччина (Коліївщина). Керівником повстанського руху обрано Максима Залізняка, який з 14 років перебував у Запорозькій Січі. На місці його обрання в урочищі «Холодний Яр», центрі гайдамацького руху, створено пам'ятний знак у вигляді кам'яних тулумбасів і козацьких клейнодів. Неподалік Холодного Яру в рідному селі Медведівка зведено пам'ятник Максиму Залізнику. У Гайдамацькому ставу повстанці освячували свої шаблі та списи, а в Потаємному Яру пам'ятний знак повідомляє, що там був арсенал повстанців, де вони виготовляли та зберігали порох, вогнепальну й холодну зброю.

Іншим туристичним центром, пов'язаним з Гайдамаччиною, є місто Умань на Черкащині. Коли повстанці підійшли до Уманської фортеці, сотник Іван Гонта разом з козацьким військом (400 воїнів) перейшов на бік повстанців і допоміг їм узяти фортецю. Цей патріотичний відчайдушний вчинок зробив з єдиною метою – визволити українців з-під польсько-шляхетського ярма, захистити православну віру від окатоличення та відновити державність України. Вдячні

нащадки увічнили подвиг цих козацьких воєначальників, спорудивши в Умані пам'ятник Максиму Залізняку та Івану Гонті.

Пам'ятки Отаманщини. На початку ХХ ст. у період української національно-демократичної визвольної боротьби відбулося відродження українського козацтва. У жовтні 1917 р. у Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, на якому першим отаманом обрано генерала Павла Скоропадського. У 1918 р. Вільне козацтво влилося до Армії УНР, але потім військову боротьбу проти більшовиків і білогвардійців в Україні вели окремі козацько-селянські загони на чолі з талановитими командирами Вільного козацтва (отаманами).

Завдяки працям Романа Коваля українцям відкрився величезний пласт своєї історії, замовчуваної більшовицьким режимом. Поступово українська влада стала увічнювати героїчні подвиги українських козаків. У селі Мельники Черкаської області відкрито меморіал «Героям Холодного Яру», які у 1918–1920 рр. загинули в боях з більшовиками, захищаючи волю і гідність українського народу. Щороку у квітні зі всієї України приїжджають патріоти віддати шану героїчно загиблим холоднорярським козакам та їхньому отаману Василю Чучупаці. На його могилі на цвинтарі у с. Мельники та на місці загибелі біля хутора Кресельці споруджено пам'ятники Василю Чучупаці.

Окрім Черкащини, козацьких отаманів – захисників рідного краю від червоної більшовицької навали – увічнено на Київщині. У с. Трипілля Обухівського району (на малій батьківщині) споруджено пам'ятник Данилу Терпилу (отаман Зелений).

До туристичного потенціалу, пов'язаного з історією українського козацтва, окрім пам'яток козацтва, слід додати музеї козацтва та гетьманства. Зокрема, музей гетьманства в Києві, музеї історії українського козацтва на острові Хортиця в Запоріжжі, у с. Мазепинці Білоцерківського району та в с. Кучаків Бориспільського району (Київщина).

Висновки

За 30 років незалежності в Україні створено мережу різноманітних форм увічнення пам'яті героїчної боротьби козацтва за незалежність України (пам'ятників, монументів, стел, обелісків, меморіальних комплексів, пам'ятних знаків тощо). Усі ці пам'ятки є неоціненною ресурсною базою для національно-патріотичного виховання української молоді та формування окремого виду туризму, а саме козацького.

Список бібліографічних посилань

- Антонович, В. Б. (1991). *Про козацькі часи на Україні*. Дніпро.
 Апанович, О. М. (1991). *Розповіді про запорозьких козаків*. Дніпро.
 Гуржій, О. І., & Чухліб, Т. В. (2016). *Гетьманська Україна. 1676–1764*. Арій.
 Демиденко О. О. (2007). Проблеми збереження історії козацтва в пам'ятках культури України. В В. А. Смолій (Ред.), *Історія українського козацтва* (Т. 2, с. 462–478). Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Мицик, Ю. А., & Плохий, С. М. (2018). *Як козаки України боронили*. Кліо.
Яворницький, Д. І. (1990–1992). *Історія запорізьких козаків* (Т. 1–3). Світ.

References

- Antonovych, V. B. (1991). *Pro kozatski chasy na Ukraini [About the Cossack times in Ukraine]*. Dnipro [in Ukrainian].
- Apanovych, O. M. (1991). *Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv [Stories About the Zaporozhian Cossacks]*. Dnipro [in Ukrainian].
- Demydenko O. O. (2007). Problemy zberezhennia istorii kozatstva v pam'iatkakh kultury Ukrainy [Problems of Preserving the History of the Cossacks in the Cultural Monuments of Ukraine]. In V. A. Smolii (Ed.), *Istoriia ukrainskoho kozatstva [History of the Ukrainian Cossacks]* (Vol. 2, pp. 462–478). Vydavnychii dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" [in Ukrainian].
- Hurzhyi, O. I., & Chukhlib, T. V. (2016). *Hetmanska Ukraina. 1676–1764 [Hetman Ukraine. 1676–1764]*. Arii [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. A., & Plokhii, S. M. (2018). *Yak kozaky Ukrainu boronyly [How the Cossacks Defended Ukraine]*. Klio [in Ukrainian].
- Yavornytskyi, D. I. (1990–1992). *Istoriia zaporizkykh kozakiv [History of the Zaporozhian Cossacks]* (Vols. 1–3). Svit [in Ukrainian].

SIGHTS OF THE UKRAINIAN COSSATIANS AS A TOURIST RESOURCE

63

Anatolii Dotsenko^{1a}, Tetiana Basiuk^{2a}

¹ Doctor of Sciences (Geographical), Professor, Professor
at the Department of Tourism, Documentary and Intercultural Communications;
e-mail: a.i.docenko@ukr.net; ORCID: 0000-0002-6348-6728

² Student at the Department of Tourism, Documentary and Intercultural Communications;
e-mail: tetiana.basyuk@ukr.net; ORCID:0000-0003-0492-4684;

^a Open International University of Human Development "Ukraine", Kyiv, Ukraine

Abstract

The article is devoted to a scientific review of the Cossack monuments network in the territory of Ukraine from the historical and tourist point of view. The sights are systematized according to the selected five Ukrainian Cossacks' history periods.

The article highlights the problems of effective use of Cossack monuments in tourism and proposes the construction of new Cossack monuments and the creation of new tourist routes to the sights of Cossack glory.

Keywords: tourism; Cossacks; hetman; ataman; monument; memorial; museum; route; problem

This is an open access journal and all published articles are licensed under a Creative Commons «Attribution» 4.0.